

ZINGEVING IN ECOLOGIE
EEN ELEGIE?

Leesexemplaar

Hendrik Opdebeeck

ZINGEVING IN ECOLOGIE EEN ELEGIE?

Een terugblik op de westerse filosofie
met een blik op de natuur

Met een *nawoord* door Herman Van Rompuy

Pelckmans Pro

Inhoud

Woord vooraf	9
Proloog	15
DEEL 1. Meer dan de rationaliteit van de professor	33
1. Vijf na twaalf	34
2. Drie noodzakelijke vragen omtrent de natuur	36
3. Ook godsdienst en spiritualiteit houden zich met deze vragen bezig	38
4. Zoeken naar antwoorden	40
4.1. Mythen en ideologieën voorbij	40
4.2. Twijfel, kritiek en verwondering	42
4.3. Al dan niet in dialoog met de godsdienst	43
4.4. De klassieke twee dimensies	44
4.5. Ratio versus rede	45
4.6. Humaniteit versus natuur	48
4.6.1. Humaniteit	48
4.6.2. Natuur	50
4.6.3. Elkaars complement	51
DEEL 2. Speurend naar humaniteit zoals de schrijver	53
1. Eerste filosofische visies omtrent de natuur	54
1.1. Water, lucht en vuur	54
1.1.1. Water	54
1.1.2. Lucht	56
1.1.3. Vuur	57

1.2.	De drie vragen met elkaar in verband	59
1.3.	Verandering of eeuwigheid	60
1.4.	De spanning tussen twee wegen	62
1.5.	Opnieuw met beide voeten op de grond	63
2.	Een opstap naar een derde dimensie	64
3.	De natuur als minderwaardig	68
4.	Opnieuw een bredere visie op de natuur	72
4.1.	Globalisering	72
4.2.	Welvaart/welzijn versus materie/idee	74
4.3.	Een trilogie	75
5.	Het nog rekening houden met de natuur tijdens het holoceen	76
5.1.	Gezond verstand	76
5.2.	Cognitieve dissonantie	78
5.3.	Eigenbelang?	79
5.4.	Een deugdzaame mens	80
6.	Zingeving tussen haakjes	81
7.	Het onzekere fundament van het antropoceen	83
7.1.	Twijfel omtrent de natuur	83
7.2.	Twijfel omtrent de klimaatopwarming	85
7.3.	Twijfel omtrent het wegsmelten van gletsjers	86
7.4.	Twijfel omtrent God	87
8.	Ik zit op Facebook, dus ik ben	89
8.1.	Malaise	89
8.2.	Rechtvaardigheid	91
8.3.	Mededogen	92
9.	Intermezzo: meditatie als metafoor voor redelijkheid	93
10.	Het handelen voorop	96
10.1.	Zowel bij het subject als bij de instelling	96
10.2.	Opnieuw de parallel met het boeddhisme	97
10.3.	Een deugdzaam handelen	98
10.3.1.	Karakterdeugden	99
10.3.2.	Wilsdeugden en theologische deugden	100
10.3.3.	Seculiere matigheid	102

DEEL 3. De deugd weer in het midden met Stalker	107
1. Solidariteit	108
2. Communist of ecologist?	110
2.1. Ik verander de klimaatverandering, dus ik ben	110
2.2. Vervreemding van de natuur	112
2.3. Degradatie van de natuur tot ding	112
2.4. Solidariteit met de natuur?	114
2.5. Opnieuw meditatie	118
3. Meer dan troost na de elegie?	119
4. Hoe de ecologische catastrofe aanpakken, is de uitdaging	122
5. Tussenbalans	124
6. Het ontstaan van oikofilie	126
7. Het mysterie en de Ander	128
8. Hoop en mededogen	131
9. Het eendimensionale voorbij	133
10. Een hedendaagse articulatie van de derde dimensie	134
10.1. Een nieuw humanisme	134
10.2. Nieuwe sacraliteit en transcendentie	136
10.3. Een vernieuwde verantwoordelijkheid voor onze (klein)kinderen	138
Besluit	141
Nawoord door Herman Van Rompuy	147
Literatuur	149
Index	157

*Opgedragen aan Etienne Vermeersch (+), Ludo Abicht
en Luk Bouckaert die mijn passie aanwakkerden voor
respectievelijk rationaliteit, humaniteit en deugden.*

Woord vooraf

In zijn laatste interview voor *De Standaard* wordt Etienne Vermeersch omschreven als ‘de filosoof die Vlaanderen leerde wat rationaliteit is’.¹ Ook ik leerde dit van hem in mijn eerste jaar aan de universiteit in Gent, waar hij mijn professor filosofie was. Dertig jaar nadat hij in zijn boek *De ogen van de panda* ‘met ijzeren, onontkoombare logica’ een puur rationale analyse en uitweg voor de ecologische crisis aangereikt had, kwam hij in dit laatste interview echter ook op voor empathie: ‘Je moet de mensen leren empathie te hebben met de komende generaties.’ Feitelijk bedoelde Vermeersch met empathie zeker niet louter affectieve empathie maar wel mededogen, uitgedrukt in een concreet handelen vanuit een wisselwerking tussen het affectieve en het cognitieve. Haarfijn legde hij namelijk uit hoe het er bij de aanpak van onze ecologische crisis op aankomt de klassieke gulden regel (‘Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet’) structureel uit te breiden naar de komende generaties, door ‘nu onze verantwoordelijkheid op te nemen’.

Met Vermeersch deel ik de analyse dat de wetenschap mee aan de oorsprong ligt van de ontregeling door de mens van ons ecosysteem. Ook zonder hieruit antiwetenschappelijke conclusies te willen afleiden, richt ik in dit boek specifiek de focus op empathie, en meer bepaald op mededogen en verantwoordelijkheid.² Onder verantwoordelijkheid versta ik ons vermo-

¹ *De Standaard*, 17 november 2018.

² Een belangrijke gids hierbij is een andere hedendaagse atheïstische filosoof: Luc Ferry met zijn visie op mededogen zoals hij die ontwikkelde in zijn boek *De l'amour*, in het Nederlands vertaald als *Over de Liefde, Een filosofie voor de eenentwintigste eeuw* (2012). Zoals ik in mijn

gen om daadwerkelijk antwoorden te geven op de vragen of uitdagingen die op ons afkomen. Mededogen lijkt hier vandaag de meest accurate uitdrukking voor, naast bijvoorbeeld empathie, (naasten)liefde, solidariteit, medemenselijkheid, barmhartigheid, zorgzaamheid. Ik wil dus nagaan op welke manier deze vormen van verantwoordelijkheid tot uitdrukking komen in de geschiedenis van de westerse filosofie en hoezeer ze vandaag actueel zijn.

Niet alleen goede literatuur en romans zijn van belang om de huidige generatie te overtuigen van wat ons vandaag te doen staat, zo stelde Vermeersch nog terecht in dat slotinterview. Persoonlijk denk ik dan aan bijvoorbeeld het boek *Het land van de dwazen* van Karel Van Isacker, dat mij als twintiger motiveerde om een masterscriptie over *Ecologie en haar economische implicaties* te schrijven. Of aan Schumachers *Small is Beautiful*, dat me als dertiger aanzette om een doctoraat te schrijven over de geestelijke vader van de ecologische beweging. Voor de huidige beeldschermgeneratie zijn echter films minstens even belangrijk.³ Vandaar dat ik me in de proloog van dit boek liet inspireren door een ‘ecologische’ filmklassieker: *Stalker*. Het is treffend hoe de regisseur van deze prent, Andrej Tarkovski, middenin een vervuilde context het belang schetst van deugden als mededogen en hoop. Dit wordt in deze film gaandeweg duidelijk in de dialogen tussen een door humaniteit bewogen schrijver en een haast door de rationaliteit bezeten professor. Het feit dat mijn eerste professor filosofie, Etienne Vermeersch, een aantal weken voor zijn dood duidelijk aangaf dat we naar aanleiding van de ecologische crisis dringend ook de nadruk moeten leggen op aspecten van een andere dimensie dan rationaliteit, zoals verantwoordelijkheid en mededogen, maakt voor mij de cirkel van mijn filosofische zoektocht rond. Zeker wanneer ik besef dat ik eenzelfde passie deel als Vermeersch, name-

— vorige boeken van deze trilogie Hans Achterhuis als gids ervaarde omtrent zingeving in de economie en Peter-Paul Verbeek met het oog op zingeving in technologie, zo is in dit boek Ferry opnieuw een filosoof die me tegelijkertijd fascineert maar bij wie ik uiteindelijk ook wel enige reserves heb vanuit mijn personalistische filosofische vorming. Voor mij is het dan ook treffend dat iemand als Herman Van Rompuy precies op die personalistische achtergrond wijst in het nawoord van dit boek.

³ Vergelijk met Timothy Morton in *Ecologisch wezen* (2018, 51): ‘In dit hele boek zullen we zien dat het ervaren van kunst een model biedt voor de soort van co-existentie die ecologische ethiek en politiek willen bereiken tussen menselijke en niet-menselijke wezens.’

lijk het zoeken naar troost in de op onze emoties inwerkende muziek van J.S. Bach, als uitdrukking van een andere dimensie dan alleen rationaliteit. Vlak voor zijn overlijden liet hij me nog vragen of ik toestemming kon geven om een hoofdstuk dat hij voor mijn boek *Troost in muziek* (2017e) schreef, over te nemen in een postuum te verschijnen boek met zijn geschreven stukken die hem het meest na aan het hart lagen.

Feitelijk zou ik in het begin van dit boek Vermeersch nog hebben willen danken voor de emotionele maar toch leerzame shock die ik als achttienjarige ervaarde na de eerste les filosofie die ik van hem kreeg. Zijn rationele doorklieven van mijn (religieuze) zoektocht naar zingeving deden me letterlijk de Gentse Blandijnberg afdalen tot in de Savaanstraat. Hier vond ik troost in het jezuïetencollege waar mijn vader nog schoolliep en waar in de kapel het prille Collegium Vocale onder leiding van Philippe Herreweghe helende muziek van J.S. Bach begon uit te voeren. Met de jaren leerde ik, om het verhaal kort te houden, andere met de jezuïeten gerelateerde filosofen dan Vermeersch kennen – ik denk aan Louis Van Bladel, Ludo Abicht en Luk Bouckaert. In *Stalker* van Andrej Tarkovski, waarin ik inspiratie vond voor de proloog, herken ik in de rol van respectievelijk de professor, de schrijver en Stalker elementen van wat respectievelijk Vermeersch, Abicht en Bouckaert voor mij betekend hebben. Ze wakkerden mijn passies aan voor rationaliteit, humaniteit en deugden. Het is dan ook aan hen dat ik dit boek heb opgedragen.

Vanaf mijn eerste les bij Vermeersch ben ik me beginnen afvragen of er geen filosofen waren die ruimte lieten voor andere dimensies dan alleen die van een strenge rationaliteit. Van Bladel trok mij in de jaren 1980 naar de Universiteit van Antwerpen voor een project over de *cultuurfilosofische achtergronden van de economische crisis*.⁴ Luk Bouckaert nodigde me in 2000 uit om samen SPES op te richten, een interuniversitair forum voor zingeving in de economie en de samenleving. In de lijn van dit forum omschrijven we ook in dit boek zingeving als de pluriforme zoektocht van de mens naar de

⁴ Het was Wim Thys (1989) die mijn aandacht vestigde op een vacature aan de Universiteit Antwerpen om als onderzoeksmedewerker aan de slag te gaan bij dit studieproject van Louis Van Bladel.

betekenis van zijn bestaan die hem in voeling brengt met de ultieme werkelijkheid en hem dan ook verbindt met al wat leeft.⁵ Deugden zoals hoop staan hierbij voorop (Opdebeeck, 2017,18). En last but not least liet Ludo Abicht mij op een actief-pluralistische wijze zijn handboek *Filosofie is voor iedereen* (1992) herwerken tot een gezamenlijk werk met de titel *Zin en Inzicht* (2009), later herwerkt tot *Zin in Filosofie* (2018). Met dit boek waarin humaniteit hoog in het vaandel staat, bereikten we duizenden studenten die later onder meer CEO, politicus, leraar, journalist of ook wel danser van P.A.R.T.S. zouden worden. De inzichten die ik opdeed door gedurende jaren dit handboek te gebruiken, liggen mee aan de basis van de publicatie die nu voorligt: een terugblik op de westerse filosofie met een blik op de natuur.⁶ Ik ben mijn studenten dan ook dankbaar voor hun enthousiaste reacties en suggesties: tijdens, tussenin en na de colleges.

Op het einde van dit *Woord vooraf* hou ik eraan nog enkele mensen in het bijzonder te bedanken. Allereerst uitgeverij Pelckmans Pro (met in het bijzonder Elisabeth Torfs) voor het uitdagende voorstel om deze trilogie over zingeving te schrijven. Vervolgens Johan Taels en Ludo Abicht, die het manuscript van dit derde boek volledig doornamen en mij erop wezen dat ik soms te vrijpostige uitspraken doe omtrent bepaalde filosofische inzichten.⁷ Tussen de presocratici en ons liggen bijvoorbeeld zoveel lagen dat de lezer het wellicht moeilijk kan hebben met de sprong die ik maak tussen die

⁵ Zie ook de website van het European SPES Institute: <http://europes.org/content/our-mission-spiritual-based-humanism>. De Dijn (2017, p. 175) stelt dat mensen gevoelig zijn voor alles wat het leven zin geeft en/of oproept tot eerbied en engagement. Vergelijk ook met Charles Taylors uitspraak: 'We may still need to see ourselves as part of a larger order that can make claims on us.' (Taylor, 1991, p. 89)

⁶ Dit boek over zingeving in ecologie is wel niet bedoeld als een inleiding in de westerse filosofie. Hiervoor ontbreken al te veel namen, zoals B. Spinoza, F. Nietzsche, M. Foucault, B. Russell, L. Wittgenstein, J. Habermas, W. Quine, S. Neiman, Ch. Taylor, P. Sloterdijk en zoveel andere hedendaagse al dan niet continentale filosofen. Het is, zoals de ondertitel van dit boek suggereert op p. 3, een persoonlijke essayistische terugblik op de westerse filosofie vanuit het perspectief van de ecologische crisis. In die zin vermeldt de literatuurlijst achteraan niet de in dit boek besproken filosofen van de oudheid tot de 21^e eeuw. Hiervoor verwijzen we naar Abicht, L. en Opdebeeck, H. (2018).

⁷ Vergelijk met wat Ten Bos eerlijkheidshalve schrijft in zijn *Dwalen in het antropoceen*: 'Ik wil (...) gedachten uit hun werk halen die ze misschien zelf niet helemaal of helemaal niet gedacht hebben.' (2017, 162).

eerste inzichten en ons huidig ecologisch bewustzijn. Maar dat is waarschijnlijk onoverkomelijk.⁸ Taels en Abicht reikten me talrijke waardevolle suggesties aan, maar uiteraard blijf ik volledig verantwoordelijk voor de finale versie van dit boek. Ook mijn zus Sybille Opdebeeck, die me er terecht op wees dat ik nog steeds helderder kan uitschrijven wat ik precies bedoel, ben ik zeer erkentelijk. Misschien ben ik te veel beïnvloed door de schrijfstijl van filosofen zoals Sloterdijk en Žižek. Tevens wil ik mijn vriend Walter Proot danken, die me aanmoedigde bij het schrijven van deze trilogie over zingeving en me op het idee bracht om Herman Van Rompuy een nawoord te laten schrijven. Ontzettend belangrijk bij de totstandkoming van dit boek was de steun van mijn decaan Luc Duerloo en de collega's van het departement Wijsbegeerte aan de Universiteit Antwerpen. Het is tegenwoordig inderdaad geen evidentie meer om als hoogleraar tijd te mogen uittrekken om boeken in het Nederlands te schrijven. Mijn zussen, broers en bejaarde ouders wil ik ook danken, omdat ze mij altijd in woord en daad hebben duidelijk gemaakt dat ecologische theorieën zonder praktijk zinloos zijn. Ook mijn kinderen Heleen, Helder, Anselm en Hadewijch ben ik dankbaar omdat ze me telkens opnieuw opriepen om, met het oog op de volgende generaties, aan de zo belangrijke problematiek van de ecologische crisis, aandacht te schenken. *Last but not least* wil ik mijn echtgenote Johanna Maria danken. Niet alleen voor haar geduld en steun tijdens het schrijven maar vooral voor de levendige gesprekken die we rond het onderwerp van dit boek hadden bij onze – niet alleen hierdoor – altijd te korte maaltijden.

⁸ Graag parafreer ik hier een uitspraak waarin ik me herken uit de inleiding van Bruno Latours boek *Waar kunnen we landen? Politieke Oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime* (2018, 13): 'Aangezien de auteur slechts een bescheiden autoriteit heeft, biedt hij zijn lezers de gelegenheid de onjuistheden aan te tonen en zelf betere te bedenken.'

Proloog

WRITER: *Ok, so let me introduce myself. My name is ...*

STALKER: *Your name is Writer.*

PROFESSOR: *All right, so what's my name?*

STALKER: *You ... you are called Professor.*

WRITER: *Aha, I see, I'm a writer, and everybody indeed for some reason calls me Writer.*

PROFESSOR: *And what do you write about?*

WRITER: *Oh, about the readers.*

PROFESSOR: *It's clear that there's nothing else worth writing about ...*

WRITER: *Of course. It's not worth to write at all. About nothing. And you ... are you a chemist?*

PROFESSOR: *Actually, I'm a physicist.*

WRITER: *It must be boring too. The search for the truth. It is hiding, you look for it everywhere, and you dig here and there. You dug at one place – aha, the nucleus is made of protons! You dug in another place – what a beauty: triangle ABC is equal to the triangle A'B'C'. My case is though different. I'm digging for that truth and at the same time there happens something with it, so that I was digging out truth, but it appeared to be a piece of, sorry, I will not say what.⁹*

⁹ Fragment uit het begin van het script van de film *Stalker* van Andrej Tarkovski: <http://www.alchemymergy.net/articles/Stalker%20Film%20Script.pdf> (p. 4).

Zo'n veertig jaar geleden kwam de film *Stalker* van Andrej Tarkovski uit. In deze film zie je met lede ogen aan hoe de mens in staat is met de natuur te knoeien. Alleen al wegens die actualiteit is het cruciaal dat er vandaag een *remake* van deze film voorhanden is. Je kan de prent op het eerste gezicht beschouwen als een ecologische klaagzang of elegie: het bewenen van wat er fout gegaan is in de natuur. In de ecologie heeft men het over de interacties (in de natuur of) tussen biologische entiteiten en hun verhoudingen met de niet-biologische omgeving. Nogal wat filosofen, zoals Jean-Paul Sartre,¹⁰ dachten in het verleden al na over de films van Tarkovski of gingen specifiek in op de betekenis van zijn film *Stalker*. Slavoj Žižek deed dit onder meer in een documentaire¹¹ en René ten Bos in zijn boek *Dwalen in het Antropoceen* (2017).¹² Zoals ik me in het eerste deel van deze trilogie, *Zingeving in Economie*, liet inspireren door de roman *Utopia* van Thomas Morus en in *Zingeving in Technologie* door de opera *L'Orfeo* van Claudio Monteverdi, wil ik me in dit boek als opstart laten bevragen door wat zich afspeelt in de film *Stalker*.¹³ Ik wil je in deze proloog vrijuit, zoals in een brief, vertellen wat in mij blijft hangen van die film en ook wat me cruciaal lijkt voor dit boek over de ecologische problematiek waarmee onze samenleving te kampen heeft: of je het nu hebt over de klimaatverandering, over de milieuvervuiling of over het verschrompen van de biodiversiteit. Ik vat al deze aspecten samen onder wat ik de verloederding van de natuur noem. Het *Van Dale Groot woordenboek* omschrijft natuur als de 'niet door de mens gewijzigde omgeving of omstandigheden'. De ecologische crisis maakt echter duidelijk dat onder 'natuur' steeds meer verstaan dient te worden: de effectief door de mens gewijzigde omgeving of omstandigheden. De omschrijving van de

¹⁰ Jean-Paul Sartre deed dit in een artikel in de krant *L'Unità* op 9 oktober 1963.

¹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=S23xQalAHD8>

¹² Zoals ten Bos zal ik in dit boek heel wat filosofen ter sprake brengen. Ten Bos schrijft daarover: 'Het feit dat ik deze filosofen als getuigen naar voren haal, wil niet zeggen dat ik klakkeloos overneem wat ze te vertellen hebben. Ik zal met hen meeschrijven, maar ook tegen hen in schrijven.' (2017, 20). Zo is volgens mijn interpretatie van *Stalker* de zone een plek waar men een deugddoende rust terugvindt. Maar Ten Bos schrijft: 'Het is een plek die mensen geen rust geeft, een plek waar je je dus nooit thuis kunt voelen.' (2017, 11). Tarkovski zou ooit eens beweerd hebben dat zijn films juist bedoeld zijn om tot een dergelijk divergerend discours te leiden.

¹³ De film kan ook nog via YouTube bekeken worden.

natuur die je terugvindt op Wikipedia ademt dezelfde dubbelzinnigheid uit en verwijst ook naar invloed van de mens: de natuur als ‘alles wat zichzelf ordent en handhaaft, al of niet beïnvloed door menselijk handelen, maar niet volgens menselijke doelstellingen’¹⁴

De haast drie uur durende film *Stalker* start met een tekst waarin Tarkovski als een soort ecofilosoof de vraag stelt wat onze samenleving eigenlijk is overkomen. Het lijkt *alsof er een soort meteor gevallen is*.¹⁵ Alsof de ecologische crisis een voldongen feit is waarop we niet meer kunnen terugkomen. Maar onmiddellijk erna heeft Tarkovski het over wat hij (te midden van de ecologische crisis) de ‘zone’ noemt: een streek binnen een radioactief gebied waar de natuur het langzaam weer overneemt. Tarkovski omschrijft de zone als *het grootste mirakel van alle mirakels*. Maar, en dat intrigeerde me vanaf het begin van deze film, *de zone wordt omsingeld door politiekordons*. Alsof het bij politiebevel verboden is nog te geloven in ‘mirakels’ die een uitweg zouden kunnen bieden uit onze ecologische impasse. Het tekstfragment in het begin van de film eindigt dan met de stelling dat het voor de mensen verbergen van *het grootste mirakel van alle mirakels* – de zone – op het eerste gezicht een terechte maatregel was. Maar klopt dat wel, zo besluit Tarkovski de intro van *Stalker* met de uitspraak van de Nobelprijswinnaar Philip Wallace: *ik veronderstel dat dit het was dat moest gebeuren, maar momenteel weet ik echt niet of dit wel zo is*.¹⁶

¹⁴ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Wildernis_\(natuur\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Wildernis_(natuur))

¹⁵ Alles wat in deze inleiding verder cursief gedrukt staat, lees (in het script van de film: <http://www.alchemery.net/articles/Stalker%20Film%20Script.pdf>) of hoor je quasi letterlijk in de film.

¹⁶ Een andere Nobelprijswinnaar, Albert Einstein, had liever gehad dat het geheim van de kernenergie verborgen was gehouden, toen hij aan de ontwikkeling van kernbommen dacht. Na Hiroshima en de geleidelijke doch broze (denk aan Iran) ontmanteling van nucleaire grootmachten, twijfelt niemand meer aan het grote gelijk van Einstein, maar toch gaan er weer stemmen op om kernenergie te promoten als alternatief voor energiebronnen die al te veel CO₂ uitstoten. Onder meer Luc Nijs van de investeringsgroep Talitha Group pleitte hier onomwonden voor in een opiniestuk in *De Standaard* (12 november 2018) met als titel *Kernenergie moet ook bij ons weer op tafel*. Een cruciaal argument in zijn redenering is dat het niet kan ‘dat energie onbetaalbaar wordt: die luxe hebben we niet’. Over de valse luxe van kernenergie waarover Einstein het al had, lezen we geen woord. Ook Paul De Grauwe spreekt zich regelmatig onomwonden uit pro kernenergie als ‘ecologisch’ alternatief. Geert Noels is hier genuanceerder over. Voor hem zou het hoogstens een tijdelijke maatregel zijn (*Gigantisme*, 2019), gekoppeld aan het matigen van onze ongebreidelde energieconsumptie.